

В. Коломієць, канд. філол. наук, доц.,
О. Іванова, канд. філол. наук, асист.

ХУДОЖНЯ ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНИХ МОТИВІВ У РАННІЙ РОМАНТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Досліджується рання романтична поетична творчість Тараса Шевченка з погляду благотворного впливу на неї народнопісенної творчості українського народу.

Ключові слова: художня трансформація, фольклорні мотиви, літературний контекст, поетичний стиль, народна поезія.

Исследуется раннее романтическое творчество Тараса Шевченко с точки зрения благотворного влияния на него народнопозитического творчества украинского народа.

Ключевые слова: художественная трансформация, фольклорные мотивы, литературный контекст, поэтический стиль, народная поэзия.

Early romantic creative work of Taras Shevchenko from the view of philanthropic influence on him by folk-poetic creativity of Ukrainian people is investigated.

Key words: artistic transformation, folklore motifs, literary context, poetic style, folk poetry.

Проблему зв'язку фольклорних творів з літературою наука розглядає як нерозривний процес взаємозбагачення і взаємного впливу, що виходить за рамки національної культури. Фольклоризація літературних творів – це вияв активності народного світосприйняття, бо літературний твір у своєму авторському тексті, як правило, не побутує в народі. На думку Ф. Колесси, "щоби ж книжний твір міг перейти в усну традицію і стати народною піснею, мусить він змістом і формою достроюватися до творів усної словесності і, що найважливіше, мусить, неначе прищеплена галузка, прийнятися на дереві народної поезії, втягати в себе його животворні соки та зростися з ним в одно, мусить перейти довгий процес асиміляції та вигладжування, а цього ніяк не можна заступити штучним способом" [1, 106].

Аналізуючи питання художньої трансформації в українській літературі XIX ст., необхідно, на нашу думку, "відштовхнутись" від впливу фольклору на поетичну творчість Т. Шевченка, на що наголошували вже сучасники поета: П. Куліш, М. Костомаров, О. Колесса, В. Шурат, А. Шамрай та ін. Так, М. Костомаров підкреслював, що Шевченко "не только напитан народной малороссийской поэзии, но совершенно овладел ею, подчинил ее себе и дает ей изящную образованную форму" [2, 177].

Ще в дошевченківський період, шукаючи засобів до оновлення української літератури в напрямку творчого освоєння фольклору, українські романтики звертають увагу на твори народної словесності. Ось чому молоді харківські письменники, що належали до романтичної школи, яку очолив І. Срезневський, взяли до збирання і дослідження фольклористичних матеріалів: фольклор стає провідним джерелом, з якого вони черпають взірці поетичного стилю, образної мови.

Тому не підлягає сумніву той факт, що саме доба романтизму безпосередньо попередила і підготувала виступ Шевченка, який, відчуваючи душею чарівність українських народних пісень, ще змалку привчився їх любити й цінувати, знав їх "силу без ліку" і переймав відразу: "або де почув яку нову пісню, так і перейма на голос і всю її знає" [3, 40]. Пізніше в товаристві петербурзьких українців, в атмосфері щирого захоплення творами народної поезії, Шевченко усвідомлює для себе високу вартість українських народних пісень та дум, їхнє неоціненне значення для українського літературного відродження.

Вплив народної поезії на Шевченка не можна розглядати лише з погляду на його походження, бо важливим чинником у культивуванні поетом народної пісні стало те літературне оточення, серед якого він дістав своє перше літературне виховання як поет.

Під час своєї першої подорожі в Україну поет збирає матеріали про кобзарів, цікавиться їхнім репертуаром, записує народні пісні. Як результат цих зацікавлень – наявність у поезіях Шевченка, в його повістях численних згадок про народні пісні, які знав поет. У його творах повсякчас натрапляємо на сліди детального ознайомлення зі збірниками Максимовича обох видань 1827 і 1834 рр.

Осібні стоять народні приповідки, повір'я й приказки, які Шевченко органічно вплітає в художню тканину своїх поезій, повістей та "Журналу" (про непростого грішника – "Княгиня", про самогубців – "Журнал", про те, як брат брата вилами проткнув, а Бог поставив їх на місяці в науку людям – "Назар Стодоля").

Шевченко не тільки добре знав народну пісню, любив її, а жив нею, виливав у пісні свої почуття і настрої. Вона була вірною товаришкою і розважницею поета в найтяжчі хвилини його життя. У "Щоденнику" від 8 липня 1857 року, згадуючи про долю свого нещасливого земляка Скобелева і чарівне виконання ним народних пісень, поет записав: "Я забывал, что я в казармах слушаю эту очаровательную песню ("Тече річка невеличка". – О. І.). Она меня переносила на берег Днепра, на волю, на мою милую родину. И я никогда не забуду того смуглого, полунагого бедняка, штопающего свою рубаху и уносившего меня своим безыскусственным пением так далеко из душной казармы" [4, 37].

З рідного слова, з кріпацького середовища виніс Шевченко любов до народної творчості. Ця любов та широка обізнаність з творами української народної словесності мала великий плодотворний вплив на його поетичну творчість. Як поет Шевченко починається з балад. Фантастичний елемент у них побудований на народних віруваннях про мерців, чарах, метаморфозах: дівчина чарами викликає милого, зла свекруха закликає невістку в тополю; син, проклятий матір'ю, стає явором; нещасливо одружена дочка пташкою прилітає до матері в гості тощо. Як бачимо, народні балади, як і інші види поезії, тісно пов'язані з народним життям, побутом і віруванням, вони відбивають у фантастичній формі його рідне життя, становиче в тогочасному суспільстві.

Шевченко звернувся до жанру балади як поет, що глибоко розумів поезію свого народу. Він творчо сприйняв і засвоїв особливості народної балади, її художньо-фантастичну форму, підняв її на вищій ідейно-художній рівень. Здорова народна фантастика в баладах тісно переплітається з народним життям. Ось чому героїні балад – не якісь неземні істоти, а вбогі селянські дівчата, душевно багаті натури, що прагнуть бути щасливими, але в тогочасних умовах це було неможливим.

У розробці баладної тематики Шевченко перший в українській літературі створив правдивий образ жінки-кріпачки. Провідну роль, безперечно, тут відіграла народна поезія, що дала невичерпний матеріал для змалювання високих моральних якостей, душевних переживань героїнь його балад. В зображенні трагічної долі дівчини (балади "Причинна", 1837 р., "Тополя", 1839 р., "Утоплена", 1841 р.) вже відчувається потужний ліричний струмінь молодого поета, його тонка спостережливість.

В основу балади "Причинна" покладено народні вірування про русалок, злих духів, а також народні пісні про вірне кохання і трагічну смерть одного із закоханих. Мотиви розлуки дівчини з парубком та її лебедина вірність милому до смерті – найбільш поширені в народнопісенній творчості. Ще М. Петров зазначив, що у "Причинній" смерть дівчини за відсутності коханого козака є відтворенням однієї чумацької пісні. Ця народна пісня була вміщена ще в збірнику Максимовича, видання 1827 року.

Проте, на нашу думку, не можна ототожнювати цю чи одну з пісень із сюжетною канвою балади Шевченка, бо "Причинна" – це цілком оригінальний поетичний твір, у якому поет, використавши найхарактерніші риси широко розповсюдженого у народній творчості мотиву розлуки дівчини з парубком, трагічної розв'язки кохання, і майстерно поєднавши їх з елементами народної фантастики, створив баладу могутнього емоційного напруження.

Малюнки природи в баладі "Причинна", як і більшість поезій Шевченка, створені за принципом народнопісенного паралелізму. Природа в його творах – це жива істота, яка співпереживає з героями: "Реве та стогне Дніпр широкий..."; тяжкі переживання дівчини-сироти в дні розлуки "шепчуть густі лози" тощо.

У баладі "Причинна" Шевченко широко використав народнопоетичні порівняння, символи, образні і синтаксичні паралелізми, постійні епітети, типові вирази і словосполучення: "І над водою, і над гаєм, Кругом, як в усі, все мовчить": голуб, соловейко, явір – парубок; голубка, зозуля, пташка, калина..., дівчина, мила; карі очі, біле тіло, вороний кінч та ін.

Свідченням глибокого зв'язку балади "Причинна" з народною творчістю є той промовистий факт, що окремі уривки твору стали народними піснями ("Реве та стогне Дніпр широкий", "Така її доля").

На народних віруваннях про русалок побудована і балада Шевченка "Утоплена", в якій, як і в усіх інших баладах поета, фантастика переплітається з народним життям. Так, фантастичній сцені русалок у літню місячну ніч над старим занедбаним ставком передусім цілком реальна картина, майстерно вихоплена поетом з життя – знущання матері над своєю дочкою-красунею. Такі зіставлення часто зустрічаються і в народній творчості в казках і баладних піснях, але тільки з тією різницею, що переслідує дівчину не рідна матір, а мачуха або свекруха. Цей фольклорний матеріал про побут українського села, про стосунки мачухи та пасербиці майстерно використав М. Гоголь у повісті "Майская ночь, или Утопленица".

У створенні художніх образів балади "Утоплена", у змалюванні русалок народна творчість, безперечно, відіграла провідну роль. Як і в народній поезії, так і в баладі, краса дівчини, її тяжке життя змальоване за допомогою традиційних епітетів, що надають зображенню простоти й виразності: "Та й виросла Ганна кароока, Як тополя серед поля, Гнучка та висока", "Як дитина, калиною Себе забавляє, Гне стан гнучкий, розгинає, На сонечку гріє"; а "Рибалонька кучерявий Мліє на тім боці" і т. д.

Ставши русалкою, Ганна не втрачає земної краси – такий же "гнучкий дівочий стан", такі ж карі очі. Але щонаочі вона впливає разом із "молоденьким рибалкою" на берег ставка сумна, скривджена тим, що позбавлена земного щастя. Як бачимо, вже в ранніх романтичних баладах Шевченко нерозривно зв'язаний з народнопісенною творчістю, де також змальовано русалок як "знівечені душі".

Тяжкі умови селянського життя, злидні часто примушували батьків розлучати дочку з милим, таким же бідним, як і вона, і віддавати її за багатого нелюба. Це яскраво відбито в дівочих піснях про кохання.

Але дівчина не завжди підкоряється волі батьків. Вона просить матір, щоб не силувала йти за нелюба. І коли її прохання не в силі змінити волі батьків, вона вибирає смерть. Про це йдеться в народній пісні про Лимерівну. Дівчина не хоче промінати кохання на багатство, вона воліє вийти заміж краще за наймита, але коханого, ніж за багатого.

Балада Шевченка "Тополя" присвячена саме цьому явищу народного життя. Вона близька до народної легенди про дівчину, яка, розлучившись з милим і не дочекавшись його, випила чарівного зілля і перетворилась у тополя. В народі широко відомий звичай, зв'язаний з обрядом "вести тополю", який Шевченко, безперечно, знав.

Високо оцінив баладу "Тополя" І. Франко: "'Тополя', – писав критик, – це балада, в якій Шевченко злучив в одно два особні мотиви казочні: про те, як дівчина при допомозі чарів викликає неприступного милого і про те, як дівчина переминюється в тополя" [5, 186].

Ці два мотиви відомі також і в українській народній поезії. Так, дуже поширеною була пісня про викликання милого чарами [6, 414], а також пісня про перетворення дівчини в тополя, варіант якої знаходимо у збірнику А. Метлинського [6, 45]. Звернення дочки до матері з проханням не віддавати її за нелюба, розмова дочки з матір'ю про кохання – це типовий народний мотив, який під пером Шевченка набрав ще більшої гостроти. Героїня балади протестує проти задуманого її матір'ю насильства, гідно відстоює своє право на щастя і любов, вирішує краще вмерти, ніж піти за нелюба.

Цей мотив ліг в основу незакінченої поеми Шевченка "Мар'яна-черниця", в якій народнопісенний мотив насильної видачі за старого, але багатого поет по-своєму обробив, створивши образ дівчини, яка не підкоряється волі матері, а боронить свою любов, глибокі почуття до Петруся.

Цілком у дусі народнопісенної традиції, використавши пісенний паралелізм, найбільш типові символи, порівняння, епітети, Шевченко розкрив психологічний стан героїні балади "Тополя", її важкі думки й почуття самотності. Поет пов'язав її глибокі переживання з об'єктивною дійсністю, яка, розлучивши з милим, стала на перешкоді щастя.

Таким чином, балади Шевченка дуже близькі до народнопісенної творчості не тільки своєю тематикою, провідними мотивами, але й словесним матеріалом. Але поет не пішов сліпо за народними творами, а переосмислив їх, збагатив власним життєвим і поетичним досвідом. На цій основі з окремих розрізнених народних пісень, а також уривків казкових та легендарних сюжетів Шевченко створив цілісні високохудожні твори.

Отже, Шевченко-поет починається з балад. Хоч це його перші літературні спроби, але вже з початкових рядків відчувається рука великого майстра. У давній жанр балади Шевченко ввів людину з низів народу, яка прагне бути щасливою і навіть бореться за щастя. У цих романтичних творах відчувається чиста народна мораль: вірність у дружбі, засудження зради, чесність.

Майже одночасно з романтичними баладами Шевченко створив і кілька ліро-епічних поем ("Катерина", 1838 р., "Мар'яна-черниця", 1841 р., "Слепая", 1842 р.), які тематично споріднені з ранніми баладами, поглиблюючи образ матері-страдниці, що посів у творчості поета провідне місце. Варіації цієї теми на повний голос прозвучать у пізніших поемах Шевченка ("Сова", "Наймичка", "Відьма", "Марина"), у яких розкрито глибокий трагізм долі матері в тогочасному самодержавно-кріпосницькому суспільстві, на що наголосив М. Рильський: "Контраст між найненависнішим для поета поміщиком-самодуром і найсвятішим для нього – чистим образом дівчини, жінки, матері – одне з найулюбленіших його поетичних знарядь у боротьбі проти соціальної несправедливості" [7, 565].

Тема згнаної поміщицею-офіцером селянської дівчини розроблялась у літературі дошевченківського періоду ("Бедная Лиза" Карамзіна, "Российская Памела, или история Марии, добродетельной поселянки" Львова, "Эмилия, польская повесть" Суходольського, "Сердешна Оксана" Квітки-Основ'яненка та ін.). Всі названі твори грішать надмірністю сентименталізму та ідилічності у змалюванні побутової теми. Всі автори зазначених повістей та поем у центр уваги ставили любовну ідилію своїх героїв, вдаючись до сентиментально-моралізаторських сентенцій з приводу легковажних вчинків панів-офіцерів.

Шевченко ж по-іншому, по-новому підійшов до цієї теми: образ матері-покритки поет змалював як жертву самодержавно-кріпосницького ладу. І в цих творах яскраво простежується зв'язок з усною народною творчістю. Показовий з цього приводу монолог матері у сцені вигнання Катерини з батьківської хати, що своїм змістом і формою дуже близький до народних голосінь, скориставшись якими, поет зумів майстерно розкрити тяжкий внутрішній стан своїх героїв, а також суворі звичаї тогочасного села. Ця частина поеми своїм глибоким ліризмом перекикається з подібними сценами зі "Слова о полку Ігоревім" ("Плач Ярославни"), з повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" (плач матері Остапа й Андрія в ніч напередодні їх від'їзду на Січ). Як бачимо, народна поезія, кращі зразки класичної літератури були для Шевченка тією школою, де він вчився правдивого змалювання життя, побуту, звичаїв, дум і прагнень простої людини, селянина-кріпака.

У народній поезії часто зустрічаються пісні, в яких змальовуються душевні страждання покинутої й зраженої дівчини. Подібну картину спостерігаємо в народній пісні "Сидить голуб на березі".

У поемі "Катерина" сцена зустрічі матері-покритки з офіцером своїм драматизмом нагадує відповідну картину з пісні "Сидить голуб на березі".

Проте у Шевченка ця картина, характеризуючись високою емоційністю і глибоким ліризмом, ширше розкриває суспільну трагедію матері-покритки, ніж у народній пісні. У поемі "Катерина" натрапляємо також на ряд інших місць, що своїми мотивами, способом зображення перекикаються з народнопісенною творчістю. Зображення дівчини-покритки, яка з нетерпінням чекає повернення свого милого, також відповідає характерові змалювання аналогічних картин у народній поезії і свідчить про глибоке знання поетом народного життя й побуту, звичаїв і селянської психології.

Змалювавши привабливий образ селянської дівчини, Шевченко одночасно показав її жахливе й безправне становище. У народних піснях також поширений мотив нарікання на лиху долю. Його сприйняв Шевченко, узагальнив і збагатив.

Досконало знаючи народне життя, Шевченко слідом за народною творчістю правдиво змалював дві долі – багатства і бідноти:

*Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховають [4, 35].*

Шевченко творив у душі народної поезії, творчо використовуючи її художні багатства, а не переробляв готові зразки народнопісенної творчості. Розширенню і поглибленню теми матері-покритки присвячена і поема "Слепая". У формі сповіді сліпої матері перед дочкою Оксаною поет змалював тяжкий життєвий шлях матері-покритки. У другій частині поеми Шевченко зосередив увагу на образі Оксани, який він протиставляє образу її матері. Якщо осліпла від горя матір – це втілення покори, то Оксана – це втілення протесту, жінки-месниці, що помстилась і за себе, і за матір. Цей образ відіграв значну роль у творчій еволюції жіночих образів – від ранніх балад і "Катерини" – до "Марини" і "Марії". Поема "Слепая" – близька попередниця "Наймички" і "Відьми", наступний етап у творчому зростанні поета.

У цій поемі Шевченко порушив низку нових проблем, які знайшли більш повне висвітлення у пізніших творах поета на цю злободенну тему. Вставлені в поетичну структуру поеми "Слепая" пісні належать до оригінальних, написаних за мотивами народної поезії. До кожної з них можна було б навести чимало подібних, але знайти в них більшу спільність, яка б вказувала на переспів чи переклад, не вдалося. Так, прекрасна пісня, вкладена поетом в уста коханого Оксани, тільки своїм змістом зв'язана з народною поезією, зображуючи нещасливе кохання дівчини глибше, ніж у народних піснях.

Особливий інтерес викликає коліскова, яку співає божевільна Оксана. У ній відбито нестримне бажання волі і кращого життя, мрії матері про щасливу долю своєї дитини. Це одна з найхарактерніших ознак колискових пісень, що можна сказати і про інші пісні поеми, які характером зображення і передачі внутрішніх почуттів близькі до народної поезії.

Важливе місце у ранній творчості Шевченка посідає лірика, яка на початку XIX ст. стала провідним жанром фольклору. Ліричні поезії Шевченка співзвучні з народнопісенною творчістю, змальовуючи людину з її почуттями, болями, мріями і прагненнями. Лірика Шевченка раннього періоду носить переважно народнопісенний характер. Поет змальовує навколишнє життя крізь призму спостережень, відчуттів та переживань своїх героїв.

Провідним мотивом ранньої лірики Шевченка є мотив любові до України. Саме любов до рідного краю, згадки про страждання народу породили мотиви суму, самотності, туги, а іноді й розпачу: "Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей, – писав поет. – И я задумывался и не мог отвести своих очей от этой родной чарующей прелести" [4, 28–29].

Особливо близькою і хвилюючою для поета була тема сирітства. Зображенню сирітської долі Шевченко присвятив багато творів, які розкривають тяжкі умови життя і внутрішній психологічний стан поета:

*Тяжко, важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться, –
Хоч з гори та в воду.
Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом,
Утопився б, – тяжко жити,
А нема де дітись. ("Тяжко, важко в світі жити").*

Лірика Шевченка нерозривно пов'язана з народнопісенною творчістю. Як у поезії великого поета, так і в народній творчості часто зустрічаються картини самотності, тяжкої долі, поневірянь, нарікання на важке життя.

У ряді своїх ліричних поезій Шевченко звертається до жіночої теми, змальовуючи глибокий трагізм жінки в тогочасному суспільстві. Багато ліричних поезій виражає щире співчуття поета до долі дівчини-сироти. Ці вірші також перекликаються з народнопісенною творчістю:

*Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють. ("Нащо мені чорні брови").*

Чимало ранніх поетичних творів Шевченко присвятив змалюванню героїчного минулого українського народу. Воно жило в поетових піснях і думках народу, як жило і в народній пам'яті:

*Полягла козацька – молодецька голова,
Як од вітру на степу трава, –
Слава не вмере, не поляже,
Лицарство козацьке всякому розкаже.*

Значне місце в ранній ліриці Шевченка посідає тема ролі поета і поезії в суспільстві ("На вічну пам'ять Котляревському", "До Основ'яненка", "Думи мої", "Перебендя"). Митець переконаний, що зав-

дання справжнього народного поета полягає в правдивому змалюванні народного життя, у вираженні заповітних дум і прагнень народу. Так, у вірші "На вічну пам'ять Котляревському" поет висловив щиру подяку своєму великому попередникові за те, що той в поемі "Енеїда" "всю славу козацьку переніс в убогу хату сироти". Шевченко називає Котляревського кобзарем, підкреслюючи цим його зв'язок з народом, з народнопісенною творчістю. У вірші "До Основ'яненка" Шевченко закликає письменника співати про Січ, про старовину, "про те диво, що було, минуло".

"Кобзар" 1840 року відкривався ліричною поезією "Думи мої", яка містить у собі провідні мотиви першої збірки поетичних творів молодого поета, яка сповістила всьому світу про народження великого народного таланту. Образ дум наскрізно проходить через усю творчість Шевченка, який своє поетичне слово, свої думи присвячує народові України:

*В Україну ідїть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я тут загину.
Там найдете щире серце
І слово ласкаве.
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу... ("Думи мої...").*

Свою першу збірку Шевченко назвав "Кобзарем", яскраво підкресливши цим, що поезія, подібно до народного співця – кобзаря, покликана служити народові, а поет – це слуга народу, його співець, пророк. Прагнення народу до просторів духовної творчості Шевченко майстерно втілює у думки кобзаря, використавши при цьому народнопісенний образ "орла сизокрилого":

*А думка край світа на хмарі гуля,
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно встає;
Послухає моря, як воно говорить,
Спита чорну хмару: – чого ти німа? [4, 26].*

Безумовно, образ "орла сизокрилого" – народнопісенного походження. Він майстерно використаний як автором "Слова о полку Ігоревім", так і автором "Кобзаря". У Шевченка він вжитий на позначення широкого розмаху думок народного співця.

Таким чином, поезія Шевченка, починаючи з ранньої, була співзвучна з народною. Саме життя, кріпосницька дійсність дали матеріали для його творчості, породили журливі мотиви його лірики. Старанно вивчаючи народне життя, його поетичну творчість, поет насичував свою поезію думками і сподіваннями знедоленого, але нескореного народу.

Нерозривний зв'язок Шевченка з народом і його творчістю до певної міри визначив особливості його поетичного стилю, спосіб підходу до відображення історичної дійсності.

1. Колесса Ф. Фольклористичні праці. – К., 1970. – С. 106.
2. Костомаров Н. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Молодик на 1844 г. – Х., 1843. – С. 177.
3. Кониський О. Тарас Шевченко. Збірник філологічної секції // НТШ. – Т. 1. – К., 1898. – С. 40.
4. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 10 т. – Т. 5. – К., 1951. – С. 37.
5. Франко І. "Тополя" Т. Шевченка // Радянська література. – 1941. – № 3. – С. 186.
6. Рильський М. Про поезію Тараса Шевченка // Збірник статей "Дружба народів". – К., 1951. – С. 45.
7. Добролюбов Н. Полное собрание сочинений. – Т. 2. – М.-Л., 1935. – С. 565.
8. Максимович М. Малороссийские песни. – М., 1827. – С. 171–172.
9. Максимович М. Малороссийские песни. – М., 1834. – С. 37.